

УДК 811.161.2

DOI <https://doi.org/10.32782/2522-4077-2025-213-8>

ВЛАСНА НАЗВА ЯК НОСІЙ ОЗНАКИ ДІЇ: СТРУКТУРА Й СЕМАНТИКА ВІДОНІМНИХ ПРИСЛІВНИКІВ

PROPER NAMES AS UNITS THAT EXPRESS A DESCRIPTION OF AN ACTION: STRUCTURE AND SEMANTICS OF PROPER NAME BASED ADVERBS

Задорожня Д. В.,

orcid.org/0009-0003-1455-9825

аспірант кафедри української мови

Харківського національного університету

імені В. Н. Каразіна

Однією з найпомітніших ознак інноваційного словотворення в українській мові є активне залучення власних назв як твірних основ. З-поміж інших відонімні прислівники є нечисельною групою і тому найменш дослідженою. У статті проаналізовано структурні й семантичні особливості словотворення інноваційних відонімних прислівників. Відповідно до традиційного словотворення, інноваційні відонімні прислівники утворено за допомогою суфіксації і конфіксації. Однак залучення власної назви як твірної основи є відходом від усталених моделей словотворення, як структурно, так і семантично. Творення прислівників передбачає трансформацію ознаки в ознаку дії або іншої ознаки. Натомість, як назви індивідуальних об'єктів дійсності, оніми не є ознаковими номенами. Тому головною структурною особливістю словотворення відонімних прислівників є черезкроковість. Висока продуктивність формантів, що постали внаслідок черезкрокового словотворення, й загалом тенденція до творення прислівників безпосередньо від власних назв дає підстави говорити про формування нових словотворчих засобів і моделей. На семантичному рівні оніми не передбачають ознаки дії. Тож творення відонімних прислівників демонструє значні семантичні трансформації. Семантичною основою деривата стає окрема ознака індивідуального об'єкта дійсності: подія, дія чи спосіб дії, пов'язані з ним. Як правило, апеляція до одного факту з усього обсягу інформації про об'єкт можлива завдяки метонімічному перенесенню. Відповідно до типу власної назви виділено різні семантико-синтаксичні моделі творення прислівників. Загальною для всіх типів онімів семантичною ознакою є те, що як твірні основи вони вказують водночас і на ознаку дії, і на самого виконавця означеної дії як її джерело. Отже, внаслідок специфічних структурних і семантичних трансформацій в інноваційному словотворенні власні назви демонструють можливість бути виразником ознаки дії.

Ключові слова: власна назва, прислівник, відонімне словотворення, інновації, черезкрокове словотворення.

The distinctive features of innovative word-formation in the Ukrainian language is the active involvement of proper names as word-formative bases. Adverbs formed from proper names are the smallest group, so that the least researched. The article deals with the structural and semantic features of innovative proper name based adverb word-formation. Traditionally for adverbs, innovative proper name based adverbs are formed through suffixation and confixation. However, the use of a proper name as a word-formative base is a deviation from usual patterns. The formation of adverbs means the transformation of an attribute into a description of an action or another attribute. But as names of individual objects, proper names do not have a descriptive semantics. So, the main structural feature of the word-formation of proper name based adverbs is the overstep nature. The productivity of affixes formed as a result of overstep word-formation, and the tendency to form adverbs directly from proper names, gives ground to speak of new affixes and patterns. There are also semantic transformations. The semantic basis of derivatives is a separate feature of an individual object: an event, action, or method of action associated with it. As a rule, an appeal to one fact from the entire amount of information about an object is possible due to metonymy. In accordance with the type of proper name, different semantic-syntactic patterns of adverb formation are distinguished. A common semantic feature for all types of proper names is that, as word-formative bases, they indicate both the description of the action and the performer as its source. Therefore, due to specific structural and semantic transformations in innovative adverb word-formation, proper names demonstrate the ability to express a description of an action.

Key words: proper name, adverb, proper name based word-formation, innovations, overstep word-formation.

Постановка проблеми. Останні десятиліття в розвитку української мови позначені активним словотворенням. «Реалізація словотворчих потенцій, закладених у системі мови, є практично не обмеженою» [1, с. 10], тож мовці використовують найрізноманітніші ресурси словотвірної системи для задоволення потреб у зручних, влучних та ефектних формах ослівлення думки. Однією з помітних ознак інноваційних словотворчих процесів є активне залучення власних назв як твірних основ для найрізноманітніших за семантикою й частиномовною належністю дериватів, зокрема й тих що позначають ознаку дії – прислівників. Процес творення відонімних прислівників має свою структурно-семантичну специфіку, зумовлену переплетінням традиційного прислівникового й інноваційного відонімного словотворення, що породжує неочікувані особливості власне процесу творення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сутнісні й функціональні особливості онімів, зокрема специфічна семантика, безпосередня «прив'язаність» назви до названого об'єкта, охопність значного обсягу інформації про нього тощо, безперечно, впливають на творення відонімних дериватів, що стає предметом окремих досліджень. Специфіку словотворення похідних від власних назв загалом і від окремих типів зокрема в українській лінгвістиці осмислювали В. Горпинич [2], О. Приймак [3], Л. Рибачківська [4], Т. Стасюк [5] та ін. Предметом таких досліджень стали найрізноманітніші аспекти творення й функціонування відонімних дериватів: семантика, структура, словотвірні типи, словотворчі спроможності, функціональні стилі використання й постання тощо.

Утворені від онімів деривати становлять чималу частину новітніх лексем і представлені досить широким частиномовним спектром. Серед них найчисельнішими є іменники, прикметники й дієслова, які є найзатребуванішими щодо задоволення номінативних потреб мовців як назви дотичних до індивідуальних об'єктів відповідно інших об'єктів, ознак, дій. Власне тому згадані групи відонімних дериватів є найбільш дослідженими в українській лінгвістиці.

Порівняно з іншими частинами мови відонімні прислівники є чисельно найменшою (у статті проаналізовано 33 деривати, зафіксовані у словниках [6; 7; 8]) й нерізноманітною щодо словотворчих засобів групою, оскільки відповідно мають ніби опосередкований зв'язок з власною назвою (семантично й структурно). До того ж словотворення прислівників загалом не вирізняється ресурсністю. Власне тому у вже згаданих та інших працях такі деривати й досі лишаються поза увагою.

Тож **мета** цієї роботи полягає у виявленні й окресленні структурних і семантичних особливостей словотворення інноваційних відонімних прислівників, що постали в українській мові від кінця 20 ст.

Виклад основного матеріалу. На перший погляд сучасне словотворення прислівників-відонімів відповідає усталеним загальномовним принципам. Свідченням цього є залучення двох традиційних для прислівників способів словотворення – суфіксального й конфіксального. При цьому конфіксація демонструє значно вищу продуктивність (27 дериватів), ніж суфіксація (6). Загалом такий стан відповідає загальномовній тенденції переважання конфіксального творення прислівників від прикметників, ознаковість яких стосується конкретних об'єктів (*заячий* → *по-заячи*, *батьківський* → *по-батьківському* тощо). Оними ж за своєю природою є назвами індивідуальних, дискретних об'єктів дійсності. Натомість суфіксація є притаманнішою для творення прислівників від прикметників якісної ознаки або стосовності до абстрактних явищ (*веселий* → *весело*, *магічний* → *магічно* тощо). Тому творення відонімних суфіксальних прислівників видається «неочевидним», але є можливим на сучасному етапі розвитку мови.

Тож залучення власної назви як твірної основи зумовлює відхід від традиційного прислівникового словотворення, зокрема трансформації на засобовому, модельному, значеннєвому рівнях.

Усі дібрані деривати належать до розряду означальних прислівників. Традиційно вихідним, базовим для таких прислівників є значення статичної ознаки, тож вони передбачають похідність від прикметників (*зелений* → *зелено*, *український* → *по-українськи*). По суті означальні

прислівники є словотвірною й граматично модифікованими прикметниками. Проте аналізовані в цій статті прислівники походять напряду, безпосередньо від власних назв, які за своєю природою є субстантивами, тобто називають об'єкт, а не ознаку. Цей факт породжує низку структурних і семантичних наслідків.

СТРУКТУРНІ НАСЛІДКИ

На структурному рівні відхід від традиційної прикметникової мотивації зумовив таку особливість творення відонімних прислівників, як черезкроковість. У словотвірних ланцюжках усіх аналізованих дериватів незалежно від способу словотворення пропущено прикметникову ланку, яка б мала бути носієм «первинної» ознаки: *по-міндоходівськи* ← 'міндоходівський' ← *Міндоходів*, *по-копперфілдівськи* ← 'копперфілдівський' ← *Копперфілд*, *рамиштайново* ← 'рамиштайновий' ← *Рамиштайн* тощо.

Звісно, деякі з пропущених прикметників згодом зматеріалізовано, але цей процес є пізнішим за появу власне прислівників. Так творення деривата *по-міндоходівськи* припадає на 2013 рік: «Єдиний внесок **по-міндоходівськи**» (назва статті) (Бухгалтерський тиждень, 40/13). Тож він випередив «закладений» у словотвірному ланцюжку прикметник *міндоходівський*, який зматеріалізовано вже згодом: «Що нового у **міндоходівському** порядку реєстрації у Державному реєстрі фізосіб – платників податків» (buhplatforma.com.ua, 17.01.14).

Таке «перестрибування» зумовило одночасне приєднання власне прислівникового суфікса чи конфікса і прикметникового суфікса стосовності, незреалізованого у відповідному дериваті. Одночасне приєднання цих словотворчих елементів і послідовне використання їх як єдностей для творення дериватів дає підстави говорити про формування на їхній базі нових прислівникових словотворчих засобів: конфіксів **по-...-івськи** (*Кожар* → *по-кожарівськи*, *Олівер Твіст* → *по-олівертвістівськи*), **по-...-ськи** (*Міндоходів* → *по-міндоходівськи*, *Мерсисайд* → *по-мерсисайдськи*), **по-...-івському** (*Лукашенко* → *по-лукашенківському*, *Хрієнко* → *по-хрієнківському*), **по-...-ячи** (*Хілтон* → *по-хілтонячи*), а також суфіксів **-но** (*Боян* → *боюнно*, *Водолій* → *водолійно*), **-во** (*Рамиштайн* → *рамиштайново*), **-ічно** (*Ірванець* → *ірванічно*). Деякі з них вже тепер відрізняються високою продуктивністю, як конфікс **по-...-івськи** (17 дериватів).

Поряд із префіксально-суфіксальними зафіксовано один дериват з інтерфіксально-суфіксальним конфіксом. У залученні інтерфікса спостерігаємо таку тенденцію: якщо кількаслівна твірна основа становить власну назву як єдність, то під час словотворення її складники зливаються до купи без інтерфікса, навіть попри збіг приголосних (*Гарольд Блум* → *по-гарольдблумівськи*, *Олівер Твіст* → *по-олівертвістівськи*); однак якщо одним зі складників такої основи є загальноназва, то оформлення деривата здійснюють за допомогою інтерфікса, що вказує на їхню смислову і граматичну залежність (*ім'я Леніна* → *леніноіменно*). Принагідно слід зауважити, що використання такої змішаної основи впливає й на семантику деривата, адже зматеріалізований у дериваті апелятив стає своєрідним уточнювачем способу виконання дії. У прислівнику *леніноіменно* – додає інструментальну семантику: «Коли ж проєкціюєш наше письменництво на радянську дійсність бачиш услід за авторкою, що одна кон'юктура (коли клялись «**леніноіменно**» [тобто іменем Леніна] змінилася іншою...)» (Березіль, 11–12/12, с. 149).

Окремо варто зауважити про дериват *по-хілтонячи*, який на рівні пропущеної прикметникової ланки демонструє незвичне приєднання до власної назви суфікса належності, характерного для назв тварин ('*хілтонячий*' ← *Хілтон*, пор. *свинячий*, *мавпячий*). Натомість до твірного оніма, який таки має у своїй структурі назву тварини, приєднано суфікс стосовності (*по-старлевівськи* ← '*старлевівський*' ← *видавництво Старого Лева*). Тож щодо творення прислівника *по-хілтонячи* можна говорити про стилістичну функцію виділеного елемента, який, з одного боку, акцентує на належності як стосовності у вищій мірі, а з іншого, маючи фонетичну подібність до особового форманта *-ака* (*писака*, *кривляка*), певною мірою натякає на його зневажливу семантику, наприклад, настільки вишукано, що аж гидко: «О, це якось не **по-хілтонячи**» (Новий канал: Ревізор, 08.06.13)

Безпосередня похідність від власної назви разом із новими формантами також свідчить про зародження нових словотвірних моделей творення прислівників і відповідних словотвірних значень, деякі з яких уже демонструють високу продуктивність, тобто потенціал до усталення як загальнономовних.

СЕМАНТИЧНІ НАСЛІДКИ

На семантичному рівні процес словотворення відонімних прислівників також демонструє низку трансформацій. Якщо прикметники, які традиційно стають твірними для означальних прислівників, виражають ознаку безпосередньо, то оніми – опосередковано. На відміну від загальних назв (прикметників і поготів) особливістю власних є охоплення всієї інформації про названий об'єкт. Це дає можливість мовцеві принагідно до ситуації, контексту або з іншою метою зацентрувати на будь-якому з фактів, пов'язаних з носієм власної назви. Тож під час словотворення відонімних прислівників з усього обсягу інформації про названий об'єкт, як правило, виділяють і беруть за семантичну основу якусь дію, подію, ознаку, пов'язану з ним. При цьому специфіка названого об'єкта, а отже, й тип оніма визначає можливі для виділення ознаки.

Переважає більшість аналізованих відонімних прислівників має порівняльно-уподібнювальне значення. Тож цілком природно, що з-поміж інших типів онімів у ролі твірних основ найпродуктивнішими є антропоніми (23 деривати). Будучи назвами конкретних відомих осіб (діячів культури, політиків, персонажів тощо), вони містять інформацію про дії або речі, завдяки яким названі особи власне й стали відомими. У контексті ж творення прислівників відповідно ідеться про спосіб, у який особа виконує або виконала дію.

У межах інноваційних відантропонімних прислівників виділяємо дві загальні семантико-синтаксичні моделі творення. В основі першої лежить суто порівняльна семантика – 'так, як виконує/виконав дію хтось': **по-зеленські** («переслідування опозиції по-зеленські»); **маннергеймно** («жити маннегреймно», тобто захищаючи свою державу).

Друга модель – 'так, як притаманно комусь' – на відміну від попередньої не передбачає конкретну дію, а підкреслює спосіб, особливий різновид ознаки дії: **по-брегвадзівські** («це прозвучало по-брегвадзівські»); **по-фінчерівські** («по-фінчерівські жорстокий трилер»). Варто зауважити, що у разі, коли такі прислівники виникли з метою означення непроцесуальних явищ (*по-фінчерівські жорстокий трилер, по-керролівські парадоксальні порівняння*), основою їхньої семантики так само є дія (*зняти трилер, вигадати порівняння*). Однак відбувається метонімічне зміщення акценту з твору автора на нього самого (як притаманно трилерам Фінчера, порівнянням Керрола). Не можна також не припустити, що в такий спосіб реалізовано й семантику міри ознаки, і в такому разі власна назва є символом найвищого вияву означеної прислівником якості.

Особливістю онімів, як відомо, є високий рівень асоціативності, яка особливо розкривається в поетичних контекстах, стаючи засобом метафоризації. Наприклад, прислівник **водолійно** ← *Водолій* («На заріччі **водолійно** б'ють джерела з-під землі», Б.Чепурко. Родовід) поверхнево відсилає до дії, до порівняння «так, як робить хтось», але водночас створює поле ознакових асоціацій (предковічно, споконвічно, природно тощо), формальним знаком яких є назва індивідуального об'єкта дійсності.

Деякі з подібних прислівників виражають суто якісне значення без вказівки на спосіб дії, тому радше характеризують стан: **боянно** ← *Боян* («Десь отут діди мої і я Біля них багом отим весняним. Хоч душа десь там, у курах... Ностальгійно. Вітряно. **Баянно**», І. Павлюк, Паломник), тобто давньо, пам'ятно, оспівно, тужливо тощо. Такі прислівники мають високий асоціативно-метафоричний потенціал і тому відкриті до інтерпретацій. Цьому сприяє і той факт, що інноваційний дериват є однорідним членом наявних у мові прислівників, тож так створюється ефект безпосереднього творення за наявними зразками. При цьому новотвір, як правило, знаходиться у кінці такого ряду, з одного боку, уподібнюючи його до загальноновживаної лексики значеннєво, а з іншого – відокремлюючи, виділяючи, акцентуючи стилістично.

Ергоніми порівняно з антропонімами значно рідше стають твірними основами для прислівників (5 дериватів). Як назви організацій, установ вони фактично вказують і на об'єднану спільноту, і на результат чи продукт її діяльності. Тому під час творення відергонімних прислівників мовці апелюють або до дій членів організації, або до ознак інших її репрезентантів. Така специфіка ергонімів зумовила реалізацію двох семантико-синтаксичних моделей під час словотворення прислівників.

Перша з них слугує для формування семантики способу дії і передбачає вказівку на людей – ‘так, як виконує дію якась організація’: *по-шевкомівськи* («жабодралівка по-шевкомівськи»), тобто здійснити сфальшоване голосування, як це зробили члени Шевкому; *по-динамівськи* («збори по-динамівськи»), тобто проводити збори так, як роблять члени клубу «Динамо». В основі другої моделі, яка є менш продуктивною, лежить якісно-означальна семантика і вказівка на продукт діяльності організації – ‘так, як притаманно якійсь установі/організації’: *по-хілтонячи* («це якось не по-хілтонячи»), тобто не так розкішно, витончено, як у готелі «Хілтон». Для реалізації обох моделей характерне метонімічне перенесення: члени/продукт організації → організація.

Варто зауважити, що у відантропонімних і відергонімних прислівниках власна назва вказує не лише на об'єкт порівняння, уподібнення, а й на суб'єкт. Тобто, будучи зреалізованою як твірна основа, вона вказує на виконавця означеної дії, джерело її ознаки або явища (определеної дії). Зокрема це інколи виявляється і на рівні засобів пропущених у словотвірних ланцюжках прикметників. Так у дериваті *по-мазепинськи* бачимо прикметниковий ознаковий елемент зі значенням саме належності (-ин-), хоча в більшості відонімних прислівників маємо елементи зі значенням стосовності (-івськ-, -ськ-, -к-).

Прислівники, утворені від топонімів, також представлені незначною кількістю (5 дериватів) і реалізують семантико-синтаксичну модель ‘так, як виконують/виконали дію дець’: *по-мерсисайдськи* («облом по-мерсисайдськи»), *по-лугандонськи* («загальна мобілізація по-лугандонськи»). Семантичною основою відтопонімних прислівників стає не сама конкретна територія, а подія з усіма її ознаками, яка відбулася на цій території. Топоніми ж є формальними знаками таких подій. Водночас попри зовнішню порівняльну структуру такі прислівники акцентують на тому, що дія мала особливі ознаки саме на цій території і ніде більше.

Попри реалізацію різних семантико-синтаксичних моделей для всіх відонімних прислівників характерним є те, що власна назва, зреалізована як твірна основа, водночас вказує і на ознаку дії, і на самого виконавця означеної дії, тобто на оригінальне джерело цієї ознаки або явища.

Висновки. Отже, здатність власних назв самотійно, хоча й у специфічний спосіб, виражати ознаку дії чи стану зумовила словотворення прислівників безпосередньо від онімів. На структурному рівні цей факт виявляється у черезкроковому словотворенні, наслідком якого є формування нових прислівникових формантів і словотвірних моделей. Із семантичної точки зору для словотворення відонімних прислівників характерним є виділення окремої ознаки дії або стану, яка характерна носієві власної назви або пов'язаному з ним явищу, а також реалізація у дериватах різних семантико-синтаксичних структур, специфіка яких залежить від типу оніма.

Зрештою, і структурний аналіз творення інноваційних відонімних прислівників, і аналіз семантичних-синтаксичних структур, що стоять за словотвірними моделями, свідчить про необов'язковість, надлишковість прикметникового етапу, тож творення прислівників безпосередньо від іменників потенційно може закріпитися й стати нормативним.

Слід зауважити, що для повноти опису словотворення інноваційних відонімних прикметників додатково уваги й дослідження потребують стилістичні функції прислівникових словотворчих засобів, особливості їхньої сполучуваності й специфіка добору. Перспективним видається також спостереження за тенденцією творення прислівників безпосередньо від власних назв (і ширше – від іменників), яка виявляє ознаки до потенційного закріплення в мові.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Колоїз Ж. В. Неузуальне словотворення : монографія. Кривий Ріг : НПП Астерікс, 2015. 156 с.
2. Горпинич В. О. Відтопонімний словотвір в українській мові : монографія. Дніпропетровськ : Нова ідеологія, 2013. 360 с.
3. Приймак О. О. Власні назви як твірні основи в українському словотворенні. *Вісник Харківського університету. Філологія*. Харків, 2000. № 473. С. 159–162.
4. Рибачківська Л. Є. Словотворчі гнізда з вершинами-онімами в українській та англійській мовах (контрактивний аспект) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.17. Київ, 2017. 20 с.
5. Стасюк Т. В. Відонімні утворення: структурно-семантичні і функціонально-стилістичні аспекти у мові сучасної публіцистики : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Дніпропетровськ, 2005. 18 с.
6. Словотворчість незалежної України. 1991–2011. Словник / уклад. А. Нелюба. Х. : Харківське історико-філологічне товариство, 2012. 608 с.
7. Словотворчість незалежної України. 2012–2016. Словник / уклад. А. Нелюба, Є. Редько; заг. ред. А. Нелюби. Х. : Харківське історико-філологічне товариство, 2017. 460 с.
8. Лексико-словотвірні інновації. 2017–2021. Словник / уклад. А. Нелюба, Є. Редько; заг. ред. А. Нелюби. Харків : Харківське історико-філологічне товариство, 2022. 124 с.